

مدل اندازه‌گیری دینداری جوانان

حسن کلاکی* - مرتضی نیازخانی**

چکیده

مدل اندازه‌گیری دینداری جوانان؛ ابتدا بر پایه ابعاد پنجگانه مدل گلاک و استارک شاخص‌سازی شده؛ سپس با استفاده از تحلیل عاملی اکتشافی به دنبال شناسایی دقیق ابعاد پنجگانه فوق‌مورد بررسی قرار گرفته است. روابط بین ابعاد پنجگانه دینداری بر پایه رویکرد هیجانی روان‌شناسانی نظیر ماندلر، شاختر، آرنولد و انطباق دیدگاه‌های آنان با تربیت اسلامی مورد مطالعه و مقایسه قرار گرفته است. مطالعه این روابط و تأثیر و تأثر بین این متغیرها با استفاده از نرم‌افزار لیزرل که به نوعی به آن تحلیل عاملی تأییدی یا مدل معادلات ساختاری می‌گویند، مورد اندازه‌گیری قرار گرفته است.

مقدار $RMSEA=0/053$ برای این مدل، نشان می‌دهد که این مدل از برازش قابل قبولی برخوردار است. به‌طوری‌که می‌توان اذعان نمود که دینداری یک پدیده سه بعدی است که شامل بعد اول؛ بعد ذهنی و شناختی دین، بعد دوم؛ بعد احساسی یا عاطفی دین و بعد سوم؛ بعد عملی و رفتاری دین می‌باشد. روابط اثرگذاری بین ابعاد دینداری طوری است که ابتدا از فیلتر ذهنی و شناختی عبور کرده و پس از آن در حالت عاطفی و احساسی شناسایی شده و سپس با عبور از آن فیلتر، در شکل رفتاری نمایان می‌گردد.

کلیدواژه‌ها

دینداری، مدل اندازه‌گیری، مناسک و رفتار دینی، دانش و اطلاعات دینی، احساس و تجربه دینی

* کارشناس ارشد مطالعات فرهنگی و عضو هیات علمی سازمان تحقیقات و مطالعات ناجا
** دانشجوی دکتری مدیریت آموزشی دانشگاه تربیت معلم و عضو هیات علمی دانشگاه علوم انتظامی

بیان مسأله

بسیاری از روان‌شناسان بین بلوغ و جهش ناگهانی احساسات مذهبی رابطه‌ای قائلند و معتقدند که دوران بلوغ و جوانی، دوره بروز احساسات مذهبی و شکفته شدن تمایلات ایمانی و اخلاقی است. (قائم، ۱۳۶۳: ۱۱۱؛ اکبری، ۱۳۸۱: ۳۴۵ و احمدی، ۱۳۶۸)

دینداری^۱ یا التزام دینی^۲ یکی از مفاهیمی است که پژوهشگران در حوزه مورد علاقه‌شان یعنی مطالعه تجربی دین بسیار توجه نموده‌اند. در طول دو دهه ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ هیچ موضوعی در مطالعات تجربی دین به اندازه تعیین مشخصات مفهومی دینداری مورد توجه قرار نگرفته است. اگرچه مفهوم دینداری پیش از سال ۱۹۶۰ در پژوهش‌های علوم اجتماعی به کار رفت و تعریف عملیاتی شد ولی چارچوب تحلیلی مورد نیاز برای تعریف عملیاتی این مفهوم، در طول دهه ۱۹۶۰ توسعه یافت. (سراج‌زاده و توکلی، ۱۳۸۰: ۱۶۰) از این رو، سنجش دینداری در ایران از موضوعات پژوهشی قابل توجهی است که می‌توان اهمیت آن را از کثرت تلاش‌هایی دریافت که در سال‌های اخیر برای ساخت و به‌کارگیری سنجه‌های دینداری صرف شده است.

دین در زبان انگلیسی «Religion» به لحاظ ریشه‌شناسی «Etymology»، از ریشه لاتینی «Religio» به معنای خضوع و فروتنی یا شعور و خودآگاهی است. هر چند ریشه‌های لغت «Religio» مبهم است، معمولاً پذیرفته شده است که لفظ «Ligare» به معنای بستن و ارتباط یافتن یا وصل شدن است. تعریف دیگری نیز ریشه آن را به لفظ «Lego» به معنای خواندن، پیوند می‌زند. {«Lego» + «Re»} به معنای انتخاب کردن، دوباره بالا رو و یا به خوبی ملاحظه کن، می‌باشد. برخی دیگر در ریشه‌یابی این لفظ «Religion»، دو معنا را مورد ملاحظه قرار داده‌اند. تعهدی صادقانه به وظایف دینی و روحیه باطنی تکریم و تعظیم. (فیروزی، ۱۳۸۶: ۱۷۱) دین از فعل لاتین Religare مشتق می‌شود که بر پیوند پایدار و نزدیک با نیروهای فوق طبیعی دلالت می‌کند. (گولد و کولب، ۱۳۷۶: ۴۲۷) معنای لغوی

1. Religiousness
2. Religious commitment

دین در مفاهیم اسلامی به معنای اطاعت و جزاء آمده است و استعمال آنها به معنای شریعت استعاری است و به اعتباری، دین به اطاعت، تسلیم و انقیاد در مقابل شریعت گفته می‌شود (فیروزی، ۱۳۸۶: ۱۷۳) به عبارت دیگر؛ کلمه دین، چهار معنی دارد: حکم و قضا، رسم و عادت، دریافت وجدان روحانی و در اسلام یعنی شریعت. (آراسته‌خو، ۱۳۸۱) دین در لغت به معنی همبستگی است و بر دغدغه‌هایی دلالت دارد که صاحبان خود را به یکدیگر پیوند می‌زند و بین آنها همبستگی نزدیک پدید می‌آورد. (الیاده، ۱۳۷۵: ۶۰)

پروفسور «ویلیام آدامز براون» دین را به معنی زندگی بشر در روابط فوق بشری می‌داند. یعنی رابطه او با قدرتی که او به آن احساس وابستگی می‌کند، صاحب اختیاری که او خود را در مقابل آن مسئول می‌بیند و وجود غیبی که او خود را قادر به ارتباط با آن می‌داند؛ در آرمان وابستگی دینی، مسئولیت و ارتباط به یکدیگر متعلق‌اند. (هیوم، ۱۳۷۴: ۲۳ - ۲۲)

«لیندبک» دین را نوعی چارچوب فرهنگی و زبانی مابین این دو تعریف می‌کند که تمام فکر و زندگی را شکل بندی می‌کند ... آن همانند اصطلاحی است که توصیف واقعیت‌ها، شکل باورها، تجربه نگرش‌های درونی، احساسات و عواطف را ممکن می‌سازد (George, 1984: 33) «رودلف اتو»، دین را «عقیده مقدس» می‌خواند. او گوهر آگاهی دینی را خوف، ترکیبی منحصر به فرد از ترس و شگفتی در مقابل امر آسمانی تعریف می‌کند. اما «شلایر ماخر» در قرن ۱۸، دین را به مثابه «احساس تعلق محض» تعریف کرد. یا دین شامل ارتباط انسان با آنچه را که به عنوان امور مقدس، روحانی یا آسمانی در نظر می‌گیرند، است. (فیروزی، ۱۳۸۶: ۱۷۲)

شلایر ماخر متذکر می‌شود که ماهیت دین، تفکر و عمل نیست؛ بلکه شهود و احساس است. به عبارت دیگر، تجربه دینی، عنصر اساسی دین است که در واقع از جنس تفکر نیست؛ بلکه با احساس و ذوق سروکار دارد. (Sheleirmacher, 1996: 22) قوت این احساسات است که میزان دینداری شما را معین می‌کند. هر قدر احساس درست‌تر، دقیق‌تر و مشخص‌تر باشد، تأثیرش بیش‌تر است. به همین دلیل است که احساسات دینی، ما را فرامی‌گیرند و

۹۲ ❖ نامه پژوهش فرهنگی

باید آنها را ابراز بداریم. (همان: ۲۹) دینداری از نظر شلایر مآخر عبارت است از احساس وابستگی مطلق به امر نامتناهی، یگانه و سرمدی (Kung, 2000: 167) از این رو، رکن اساسی دین مورد نظر شلایر مآخر، احساس و تجربه باطنی است؛ احساسی که شهود، ادراک بی واسطه یا تجربه دینی نامیده شد. در واقع، این احساس نوعی مواجهه درونی است که او آن را شهود و درک بی واسطه نامید. (قنبری، ۱۳۸۶: ۳۵)

در جامعه‌شناسی، دو تعریف از دین ارائه شده است؛ تعریف کارکردی از دین توسط «امیل دورکایم» و تعریف ذاتی از دین توسط «ماکس وبر».

شاید مشهورترین تعریف این است که امیل دورکایم (۱۹۴۷)، می‌گوید: «کسی که دین را مجموعه‌ای از اعتقادات و اعمال نظام‌مند در ارتباط با چیزهای مقدس و نامقدس می‌بیند و همه کسانی که از این اعتقادات و شعائر پیروی می‌کنند در درون اجتماع اخلاقی خاصی به نام کلیسا متحد می‌شوند». (Budd, 1973: 6 and Roberts, 1990: 4) این یکی از رویکردهایی است که دین را براساس کارکردهای اجتماعی تعریف می‌کند و آن را در پیوند گروه‌های اجتماعی مؤثر می‌داند. رویکرد دومی در جامعه‌شناسی در تعریف از دین وجود دارد که رویکرد ذاتی دین با تعریف ماکس وبر می‌باشد. وبر، دین را مجموعه‌ای از پاسخ‌های پیوسته یا منسجم به معماهای هستی - تولد، بیماری یا مرگ - می‌داند که جهان را معنادار می‌سازد. از این نظر مذهب عبارت است از پاسخ انسان به چیزهایی که سرانجام او را بی‌علاقه می‌سازد. مضمون این تعریف آن است که همه موجودات انسانی دینی می‌باشند، چرا که همه ما با مسائل هستی بیماری، پیری و مرگ روبه‌رو هستیم. (Abercrombie and others, 1988: 207) در نهایت می‌توان گفت که دین عموماً نظامی از ارزش‌ها، باورها و نمادها تعریف شده است که می‌تواند از طریق تاثیر احساسی خود، مردم را در یک جامعه مقدس (امت، فرقه و ...) گرد آورده و یک تعهد دیگرخواهانه و هنجاری به‌غایت جمعی بر آنها القا کند. (محمدی، ۱۳۷۸: ۱۳)

تلاش برای ارائه تعریف دقیق از دین برای جامعه‌شناسان، روان‌شناسان، متکلمان،

فیلسوفان دین و کلیه اندیشمندان حوزه دین از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است؛ ولی با وجود همه تلاش‌های اندیشمندان، تعریف جامع و مانعی که بتواند، تمامی صور ادیان را دربر بگیرد، ارائه نشده است. اما آنچه که از منظر نظریه‌پردازان فوق ارائه شده، می‌توان در جمع‌بندی زیر خلاصه نمود: به‌طور کلی در تعریف دین و دینداری، از منظر شلایر ماسخر به بعد شهودی، حسی و تجربی دین، از منظر امیل دورکایم به بعد مناسکی و رفتاری دین و از منظر ماکس وبر به بعد ارزیابی دینی و دانش دینی پیرامون محیط و زندگی توجه شده است. لذا برای دینداری سه بعد شناخت یا جهان‌بینی دینی، احساس و تجربه دینی و مناسک یا رفتار دینی از اهمیت قالب توجهی برخوردار است. لذا اگر چه تعریف جامع و مانعی از دینداری وجود ندارد اما می‌توان ابعاد دینداری را شناسایی نمود. از این منظر، پژوهش حاضر به دنبال پاسخ‌گویی به این سؤال است که دینداری جوانان شامل چه ابعادی است؟ بر پایه رویکرد تلفیقی، چگونه می‌توان، ابعاد دینداری جوانان را اندازه‌گیری نمود؟ و در نهایت مدل اندازه‌گیری قابل تأیید و تبیین دینداری جوانان، دارای چه رویکردی می‌باشد؟

رویکرد هیجانی به دینداری

در این مقاله پژوهشی با استفاده از نظریه روان‌شناسی با رویکرد هیجانی، به ماهیت و دینداری جوانان پرداخته شده است. اگر چه نظریه‌پردازان رویکرد هیجانی در خصوص دینداری بحثی مطرح نکردند، اما با استنباط از دیدگاه آنان، مدل نظری دینداری استخراج شده و با استفاده از نرم‌افزار آماری پیشرفته (یعنی لیزرل) در تأیید این مدل نظری کوشیده شده است تا مدل اندازه‌گیری دینداری با رویکرد روان‌شناسی ارائه گردد.

«جورج ماندلر» (۱۹۸۹)، «استانلی شاکتر» (۱۹۶۲) و «ماگدا آرنولد» (۱۹۶۸)، نظریه‌های

فیزیولوژی - شناختی هیجان را مطرح کردند.

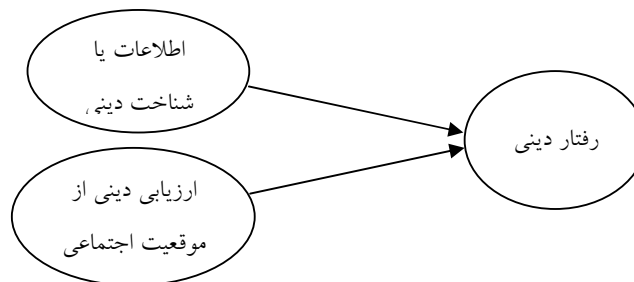
از نظر ماندلر، رفتار انسان وسیعاً تحت کنترل شناختی است؛ به طوری که، رفتار از سازمان زنجیره‌ای برنامه‌ریزی شده، پیروی می‌کند. (مارشال، ۱۳۷۸: ۳۱۰) همچنین از نظر آرنولد،

۹۴ ❖ نامه پژوهش فرهنگی

فرد به منظور انتخاب پاسخ رفتاری مناسب به موضوع محیطی، بر حافظه و تخیل متکی است. (همان: ۳۱۸) بنابراین، بر مبنای نظریه ماندلر و آرنولد، رفتار انسان به شدت تحت تأثیر شناخت، ذهنیت و ارزیابی انسان است. از این رو، با اتکاء به دیدگاه‌های آنان، در خصوص دینداری انسان می‌توان چنین استنباط کرد که رفتار دینی انسان تحت تأثیر شناخت، آگاهی، اطلاعات و یا ارزیابی دینی انسان است.

از نظر شاختر (۱۹۶۴)، حالت هیجان، نتیجه تعامل بین انگیزتگی فیزیولوژیک و ارزیابی شناختی از موقعیت است. (همان: ۳۰۶) به بیان دقیق‌تر، از نظر ماندلر، کیفیت تجربه هیجانی، بستگی به ارزیابی‌های شناختی فرد از موقعیت دارد. موقعیت‌ها به صورت موقعیت‌های خوشایند، حیرت‌آور، ناکام‌کننده، بیزارکننده و غیره تعبیر می‌شوند و این تعبیرهای شناختی موجب تجربه و تظاهر هیجانی مناسب با آن می‌شود. بنابراین، تعبیر موقعیت، تجربه هیجانی مشخصی را فراهم می‌کند. (همان: ۳۱۰) بنابراین، اعتقاد مشترک اندیشمندان فوق بر این است که تجربه هیجانی تحت تأثیر ارزیابی شناختی فرد از موقعیت می‌باشد. لذا با توجه به مباحث فوق می‌توان مدل زیر را در مورد دینداری ترسیم نمود.

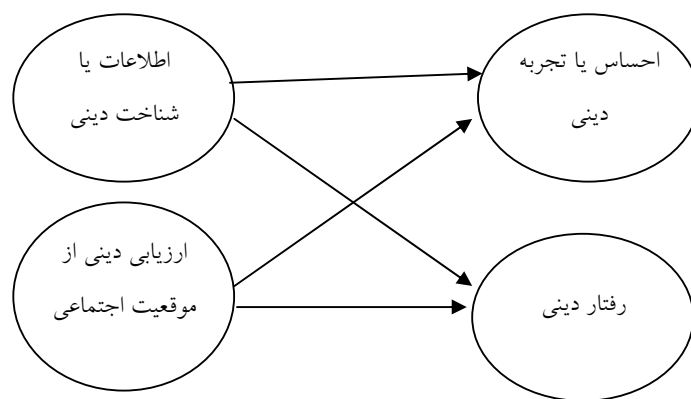
در این ارتباط، آرنولد نیز با شاختر و ماندلر هم عقیده است که هنگامی، شیء محرک به صورت خوب یا بد ارزیابی شده باشد، تجربه دوست داشتن یا نداشتن، بلافاصله به صورت خودکار پس از آن می‌آید. دوست داشتن یا دوست نداشتن محرک برای آرنولد، احساس هیجان است. (همان: ۳۱۸)

مدل ۱

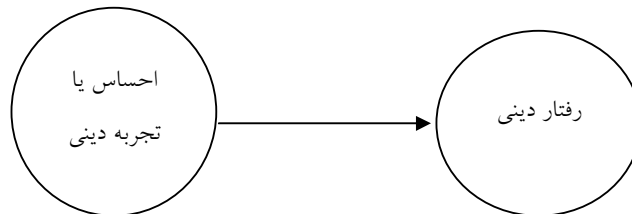
دکتر «علی‌رضا قائمی‌نیا»، برخلاف نظریه مبنایگرایی که معتقدند معرفت دینی، محصول تجارب دینی افراد است؛ با استناد به دیدگاه‌های «آیشتاین» فیزیک‌دان برجسته قرن بیستم، «هایزنبرگ»، «فایرابند» و فلاسفه علم نظیر «هنسون» و «کوهن» و کل‌گرایی «کواین» که به تقدم تئوری بر مشاهده قائل هستند، بر این ایده است که تجارب دینی محصول معارف دینی است. لذا این معرفت دینی است که تجارب دینی را می‌سازد؛ به طوری که معارف دینی در درون تجارب نیز حضور می‌یابند. (قائمی‌نیا، ۱۳۸۷: ۳۴ - ۳۰) بنابراین، این فرضیه استنتاج می‌شود که معارف دینی بر تجارب دینی تقدم دارد و بر آن تأثیرگذار است.

بنابراین با اتکاء به نظریه‌های ماندلر، آرنولد و شاختر که معتقدند ارزیابی شناختی انسان، احساس یا تجربه هیجانی انسان را تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ می‌توان این‌گونه استنباط نمود که بنابراین شناخت، دانش و ارزیابی دینی انسان از موقعیت پیرامون می‌تواند بر احساس یا تجربه دینی اثرگذار باشد. بنابراین با توجه به مباحث فوق، می‌توان این فرضیه را استنتاج نمود که؛ نه تنها شناخت دینی و ارزیابی دینی از موقعیت بر احساس و تجربه دینی تأثیرگذار است؛ بلکه بر رفتار دینی انسان نیز تأثیر می‌گذارد. از این رو، می‌توان مدل زیر را ترسیم نمود.

مدل نظری ۲

طبق دیدگاه شناختی؛ یادگیری، فرایندهایی را وارد عمل می‌کند که به وسیله آنها، تجربه بر حسب برداشت ذهنی ارگانیزم از محیط به تغییرات نسبتاً پایدار کمک می‌کند. تغییر در برداشت ذهنی، می‌تواند تغییر رفتاری را تحت تأثیر قرار دهد؛ اما نمی‌تواند آن را به وجود آورد. از نظر «اسپنسر راتوس»، تنوع و پیچیدگی رفتارهای انسان، اصولاً نتیجه‌گیری از راه تجربه است. تجربه برای یادگیری راه رفتن، حرف زدن به زبان مادری و زبان محیط، جنبه بنیادی دارد. (راتوس، ۱۳۷۵: ۲۴۳) آرنولد نیز با این عقیده موافق است که تجربه هیجانی و هیجان احساس شده، خود را در رفتار نشان می‌دهد. (ریو، ۱۳۷۸: ۳۱۷) از این رو، با توجه به دیدگاه راتوس و آرنولد، در خصوص دینداری می‌توان این‌گونه استنتاج کرد که رفتار دینی نه تنها تحت تأثیر دانش دینی و ارزیابی دینی است بلکه از احساس و تجربه دینی تأثیر می‌پذیرد. از این رو، می‌توان مدل زیر را ترسیم نمود.

مدل نظری ۳

نظریه هیجانی آرنولد، واقعه‌ای ماندگار در چگونگی ترکیب انگیزندگی، فیزیولوژی اعصاب و شناخت با یکدیگر برای تولید تجربه و بیان هیجان است. لذا در اینجا، سه پرسش اساسی برای او بسیار مهم بودند: ۱. چگونه ادراک موضوع محیطی، تولید ارزیابی خوب یا بد می‌کند. ۲. چگونه ارزیابی خوب یا بد، هیجان را تولید می‌کند. ۳. چگونه هیجان احساس شده، خود را در حالت چهره و عمل نشان می‌دهد. (همان: ۳۱۷) بنابراین با توجه به نظریه هیجانی آرنولد، ماندلر و شاکتر، شناخت و ارزیابی انسان از موقعیت بر هیجان و احساس او تأثیر می‌گذارد و احساس هیجان و تجربه نیز خود در نهایت بر رفتار و اعمال او تأثیرگذار

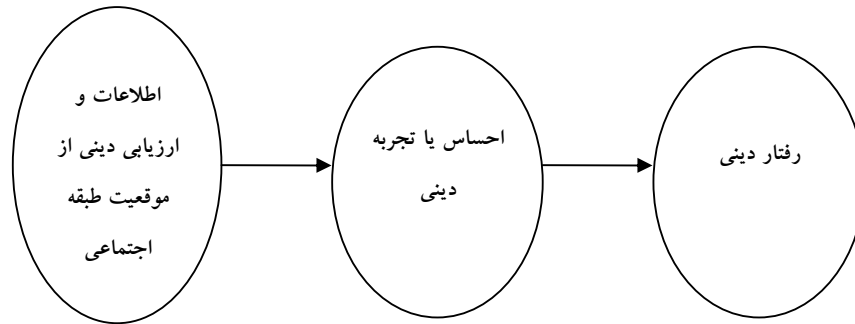
است. از این رو، می‌توان مدل چهارم را استخراج نمود.

دکتر «باقری» در کتاب کرسی‌های نظریه‌پردازی با موضوع تربیت اسلامی؛ سه عنصر ربوبی شدن انسان را شامل شناخت، انتخاب و عمل می‌داند.

عنصر اول: شناخت لازمه اسلامی این است که فرد، خدا را در حد وسع خویش به نحو مدلل به عنوان رب (یا مالک یا مدبر) جهان و خویشتن را بشناسد.

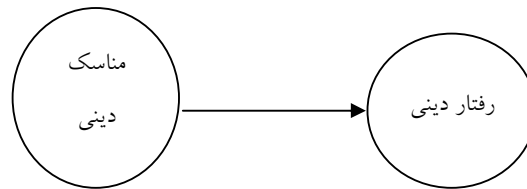
عنصر دوم: انتخاب لازمه تربیت اسلامی است که فرد در پرتو شناختی که از خدا یافته، به او گرایش یابد و بلکه بالاتر از آن، وی را به عنوان رب خویش برگزیند. از این عنصر، در مفاهیم دینی، علاوه بر انتخاب با عنوان ایمان به خدا نیز یاد شده است. (باقری نوع‌پرست، ۱۳۸۷: ۳۹)

عنصر سوم: در مفهوم تربیت اسلامی، عمل است. خداوند به عنوان رب، پاره‌ای معرفت‌ها و معیارها را در اختیار فرد می‌گذارد و اعمالی را معین می‌کند که باید انجام دهد. بنابراین، تربیت اسلامی مستلزم آن است که فرد پس از کسب معرفت‌ها و معیارها، به انجام اعمال مذکور در پرتو آنها بپردازد. انتخاب نمودن خدا و ایمان آوردن به او، گرچه بسیار مهم است؛ اما بدون به کار بستن معیارهای ربوبی برای تنظیم فعالیت‌های خود و بدون عمل نمودن به تکالیفی که خدا مشخص ساخته، حاصلی در بر نخواهد داشت. از این رو است که در قرآن به طور غالب، پس از ایمان، عمل ذکر شده است و هر گاه عمل صورت نپذیرد، ایمان بی‌فایده تلقی می‌شود. (همان: ۴۰) بنابراین، با ادغام دیدگاه‌های روان‌شناسی ماندلر، شاختر، آرنولد و دیدگاه اسلامی می‌توان اذعان داشت که ابعاد دینداری انسان سه بعدی است که شامل شناخت دینی، ایمان یا احساس دینی و رفتار دینی می‌باشد. اما «کارل مارکس»، جامعه‌شناس مشهور آلمانی، دین و دینداری را به عنوان روبنای اجتماعی دانسته که تحت تأثیر زیربنای جامعه؛ یعنی طبقات اجتماعی تعیین می‌شود. به طور خلاصه در یک حالت تلفیقی می‌توان گفت که رفتار و تجربه دینی تحت تأثیر شناخت دینی از موقعیت طبقات اجتماعی تعیین می‌شود که در مدل نظری چهارم ترسیم شده است.

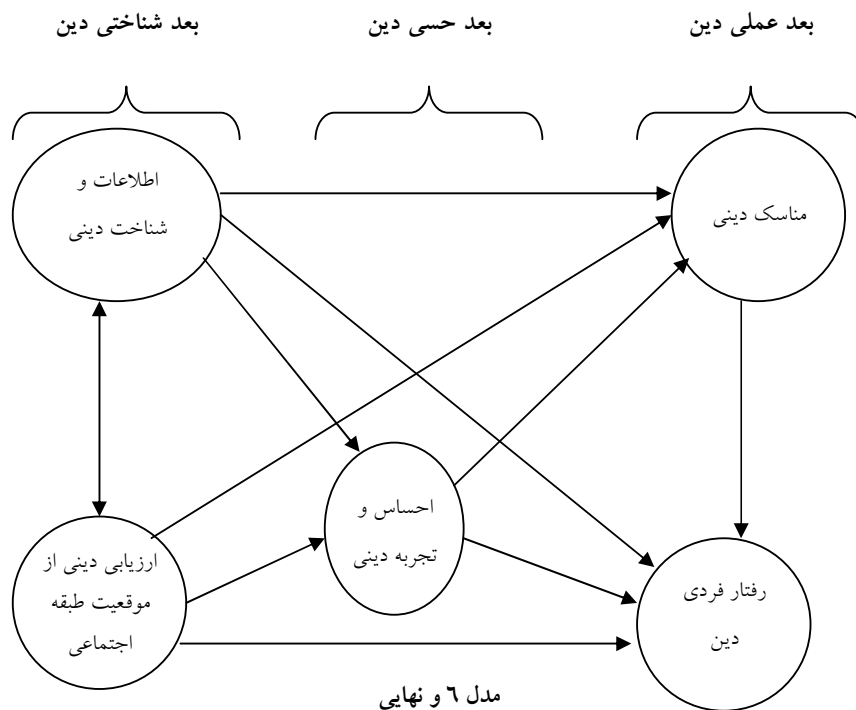
مدل نظری ۴

جامعه‌شناسان بر این ایده هستند که رفتار افراد تحت تأثیر جامعه، اجتماعی می‌شود. از این‌رو، جامعه‌شناسان دین نیز بر این عقیده هستند که جامعه‌پذیری دینی افراد از طریق جامعه، رخ می‌دهد. براساس پژوهش‌های فراوان امیل دورکایم، جامعه‌شناس فرانسوی، در کتاب اشکال حیات دینی، ریشه دین در مناسک و شعائر دینی کشف شده است. بر این اساس، اکثر جامعه‌شناسان دین بر این باورند که رفتار دینی انسان تحت تأثیر مناسک دینی، جامعه‌پذیر می‌شود. از این‌رو، اثر مناسک دینی بر رفتار دینی انسان در قالب جامعه‌پذیری دینی برای جامعه‌شناسان دین غیرقابل انکار است.

مدل نظری ۵

بنابراین با توجه به مدل‌های یک، دو، سه، چهار و پنج می‌توان در یک جمع‌بندی به مدل نهایی یعنی مدل ششم رسید.

مدل نظری فوق نشان می‌دهد که اطلاعات یا دانش دینی و ارزیابی دینی از موقعیت طبقه اجتماعی به عنوان ابعاد شناختی دین (متغیرهای مستقل) و احساس و تجربه دینی به عنوان بعد حسی دین (متغیر واسطه) و مناسک و رفتار دینی به عنوان بعد عملی دین (متغیرهای وابسته) مدنظر می‌باشند. از این‌رو، دینداری یک حرکت بالا به پایین است؛ به طوری‌که، از بعد ذهنی و انتزاعی شروع می‌شود و به بعد حسی و عاطفی و پس از آن به بعد رفتاری و عینی ختم می‌شود.

فرضیه‌های تحقیق

۱. اطلاعات دینی بر احساس دینی افراد اثرگذار است.
۲. اطلاعات دینی بر مناسک دینی افراد اثرگذار است.

۱۰۰ ❖ نامه پژوهش فرهنگی

۳. اطلاعات دینی بر رفتار دینی افراد اثرگذار است.
۴. ارزیابی دینی از موقعیت طبقه اجتماعی بر احساس دینی افراد اثرگذار است.
۵. ارزیابی دینی از موقعیت طبقه اجتماعی بر مناسک دینی افراد اثرگذار است.
۶. ارزیابی دینی از موقعیت طبقه اجتماعی بر رفتار دینی افراد اثرگذار است.
۷. احساس دینی افراد بر مناسک دینی آنها اثرگذار است.
۸. احساس دینی افراد بر رفتار دینی آنها اثرگذار است.
۹. مناسک دینی افراد بر رفتار دینی آنها اثرگذار است.

روش‌شناسی تحقیق

روش تحقیق: روش تحقیق، استنباطی و از نوع پیمایشی می‌باشد.

جامعه آماری مورد مطالعه

جامعه آماری مورد مطالعه در این تحقیق، جوانان شهرستان جویبار^۱ می‌باشند که براساس سن، جنسیت و محل سکونت (شهری/روستایی) مشتمل بر ۱۸ هزار و ۳۲۵ نفر بوده‌اند که در جدول ذیل شرح مفصل آن آمده است. لازم به ذکر است، طبق تعریف سازمان ملی جوانان، جوانانی که بین ۱۵ الی ۲۹ سال سن داشته باشند، به عنوان جوان شناخته می‌شوند.

جدول ۱. آمار تعداد جوانان شهرستان جویبار قبل از انتخابات ۱۳۸۸ برحسب جنس، سن و محل سکونت

جمع	شهر		روستا		جنس سن
	مرد	زن	مرد	زن	
۷۶۳۸	۱۴۷۹	۱۵۱۷	۲۲۸۱	۲۳۶۱	۱۵ - ۱۹

۱. شهرستان جویبار از جنوب با شهرستان قائم‌شهر، از شمال با دریای خزر، از شرق با شهرستان ساری و از غرب با شهرستان‌های بابل و بابل‌هم‌مرز می‌باشد.

مدل اندازه‌گیری دینداری جوانان ❖ ۱۰۱

ادامه جدول ۱. آمار تعداد جوانان شهرستان جویبار قبل از انتخابات ۱۳۸۸ برحسب جنس، سن و محل سکونت

جمع	شهر		روستا		محل سکونت
	مرد	زن	مرد	زن	
۵۲۵۶	۸۲۲	۱۰۶۹	۱۵۲۴	۱۸۴۱	۲۰ - ۲۴
۵۴۳۱	۹۹۲	۱۰۷۷	۱۶۶۱	۱۷۰۱	۲۵ - ۲۹
۱۸۳۲۵	۳۲۹۳	۳۶۶۳	۵۴۶۶	۵۹۰۳	جمع

❖ سال دوازدهم، شماره دوازدهم، زمستان ۱۳۸۹

حجم نمونه^۱ و روش نمونه‌گیری^۲

متناسب با اطلاعاتی که جمعیت آماری ما براساس سن، جنسیت و شهری یا روستایی بودن در دسترس بوده، روش نمونه‌گیری سهمیه‌ای انتخاب شده است. نمونه‌گیری سهمیه‌ای^۳ یکی از تکنیک‌های غیراحتمالی رایج است که هدف آن ارائه نمونه بدون انتخاب تصادفی افراد است. (دواس، ۱۳۷۶: ۸۵) از آنجا که نمونه نهایی معرف خصوصیات نظیر سن، جنسیت و محل سکونت است که براساس آنان، محقق انتخاب کرده، بنابراین، براساس فرمول کوکران، از تعداد ۱۸ هزار و ۳۲۵ نفر از جوانان شهرستان جویبار، ۳۷۶ نفر انتخاب شدند.

1. Sample size
2. Sampling Method
3. quota sampling

$$n = \frac{t^2 \cdot p \cdot q}{\frac{1}{N} \left[\frac{t^2 \cdot p \cdot q}{-1} \right]}$$

$$p = 0/5$$

$$q = 0/5$$

$$t = 1/96$$

$$d = 0/05$$

$$N = 18325$$

$$= 376$$

$$\frac{1}{\left[\frac{384}{16-1} \right]}$$

تعریف نظری دینداری (متغیر تابع)

طی دو دهه ۵۰ و ۶۰، در تلاش برای فهم و تبیین دین در آمریکا، «گلاک» بحث ابعاد التزام دینی یا دینداری را مطرح کرد. وی این بحث را در سال ۱۹۶۲ گسترش داد و با همکاری «استارک» در سال ۱۹۶۵ به شرح و بسط آن پرداخت. هدف اصلی آنها از طرح این مباحث عموماً درک شیوه‌های مختلفی بود که مردم با توسل به آن خود را مذهبی تلقی می‌کردند. به نظر گلاک و استارک همه ادیان جهانی به‌رغم آنکه در جزئیات بسیار متفاوتند، دارای حوزه‌هایی کلی هستند که دینداری در آن حوزه‌ها، جلوه‌گر می‌شود. حوزه‌هایی که می‌توان آنها را به‌مثابه ابعاد اصلی دینداری در نظر گرفت. (سراج‌زاده و توکلی، ۱۳۸۰: ۱۶۴)

به‌عبارت دیگر؛ دین را نمی‌توان صرفاً به یک سلسله آداب و اعمال و یا تعدادی عقیده دینی، محدود ساخت. چارلز گلاک در سال ۱۹۶۲ میلادی برای دین‌گرایی (دین‌باوری)، پنج بعد مختلف را مشخص کرد: یکی بعد تجربی^۱ (زندگی روحانی و معنوی، هر تجربه‌ای

1. Experimental

مدل اندازه‌گیری دینداری جوانان ❖ ۱۰۳

❖ سال دوازدهم، شماره دوازدهم، زمستان ۱۳۸۹

که عملاً به‌عنوان یک تجربه دینی خوانده شود؛ دیگری بعد آیین‌گرایانه^۱ و یا مبتنی بر آیین دینی (یعنی اعمالی که در قالب دین انجام می‌شود، آداب و وظایف دینی)؛ دیگری بعد ایدئولوژیک^۲ (که بیشتر بر اعتقادات دینی متکی است تا به عواطف و احساسات)؛ دیگری بعد عقلانی^۳ (شناخت اصول جزمی و متون مقدس ادیان) و بالاخره بعد تبعی و یا پیامدی^۴ (یعنی همان پیامدها و تبعات تجربیات، اعمال و اعتقادات دینی افراد در زمینه‌های مختلف زندگی). (پل ویلم، ۱۳۷۷: ۸۱ - ۸۰) استاد «علامه جعفری» در ارتباط با این نوع ابعاد چندگانه دینداری، اظهار می‌دارد: «به‌نظر می‌رسد که این تقسیم‌بندی درباره جنبه‌های مختلف دین‌گرایی یکی از عالی‌ترین تقسیم‌بندی‌هایی است که در این زمینه انجام شده است و لذا توجه به آن برای محققان ضرورت درجه اول دارد».

اعتبار^۵ و روایی^۶ ابزار

سنجه معتبر، سنجه‌ای است که همان چیزی را که مورد نظر ماست، بسنجد. در واقع اعتبار یا فقدان اعتبار به خود سنجه مربوط نمی‌شود، بلکه به کاربرد آن برای سنجش موضوع مورد بررسی برمی‌گردد. در مرحله اول؛ از میان چهار نوع اعتبار (معیار، محتوا، سازه و صوری)، اعتبار صوری برای ابزار پرسشنامه مورد توجه قرار گرفته است. «منظور از اعتبار صوری میزان توافق متخصصان یک امر در رابطه با یک شاخص یا معیار است.» (ساروخانی، ۱۳۸۱: ۲۸۷) در این تحقیق پس از تهیه پرسشنامه، برای کسب اعتبار صوری از استادان، صاحب‌نظران دین، جامعه‌شناسی دین و روان‌شناسی دین و برخی از دانشجویان مطلع در این زمینه استفاده شد. در مرحله دوم؛ برای تعیین روایی ابزار از مقیاس و شاخص‌های نهایی آزمون، کل داده‌ها وارد تحلیل عاملی شد.

1. Ritualistic
2. Ideological
3. Intellectual
4. Consequential
5. Validity
6. Reliability

۱۰۴ ❖ نامه پژوهش فرهنگی

تحلیل عاملی، نوعی روش آماری است که هدف کاربرد آن، ارائه مجموعه‌ای از متغیرها برحسب تعداد اندکی از متغیرهای فرضی است. در واقع، تحلیل عاملی بر این فرض متکی است که متغیرهای مشاهده شده، ترکیب‌های خطی از متغیرهای فرضی زیربنایی تر هستند، یعنی وجود مجموعه‌ای از عوامل زیربنایی و یک مجموعه متغیرهای مشاهده شده، مفروض گرفته می‌شوند و تحلیل عاملی درصدد کشف این عامل‌ها و روابط آنها با متغیرهای مشاهده شده است. هدف عمده تحلیل عاملی، ساده کردن ماتریس همبستگی بین متغیرهاست، طوری که بتوان آنها را برحسب تعداد کمی از عامل‌های زیربنایی، تبیین کرد. به عبارت دیگر، هدف تحلیل عاملی، یافتن روش مختصر و مفید کردن اطلاعات به دست آمده از تعداد زیادی متغیر مورد مشاهده و تبدیل آنها به مجموعه کوچک‌تری از عامل‌ها با حداقل از دست دادن اطلاعات است. (Hinman & Bolton, 1979)

کارکردهای اصلی تحلیل عاملی عبارتند از:

۱. تشخیص و کشف یک مجموعه از عامل‌ها در میان تعداد زیادی از متغیرها.
۲. ارائه روش ترکیب و خلاصه نمودن تعداد زیادی از واحدهای تحلیل در داخل طبقات یا گروه‌های کاملاً متمایز.
۳. آزمون تعداد عامل‌ها و نشانگرها و رابطه بین عامل و نشانگر به منظور تعیین قابلیت تأیید این روابط. (Goldstein, 1995)

مفروضات اساسی تحلیل عاملی

برای اقدام به انجام تحلیل عاملی، ضروری است که به پیش فرض‌ها و مفروضات اساسی تحلیل عاملی توجه کرد. مفروض‌های اساسی عبارتند از:

۱. مقیاس اندازه‌گیری متغیرها، کمی باشند. یعنی دارای مقیاس‌های اندازه‌گیری فاصله‌ای یا نسبی باشند.
۲. حجم نمونه برای تحلیل عاملی، حداقل ۲۰۰ باشد. البته بعضی از پژوهشگران، نسبت

مدل اندازه‌گیری دینداری جوانان ❖ ۱۰۵

۱ به ۲۰ را برای متغیر آزمودنی، قابل قبول می‌دانند. یعنی، به ازای هر یک شاخص یا نشانگر، ۲۰ آزمودنی یا پاسخگو مدنظر می‌باشد.

۳. برای هر عامل، حداقل سه متغیر، شاخص یا نشانگر، لازم است.

۴. عامل‌های با واریانس زیر پنج درصد، از تحلیل کنار گذاشته می‌شوند.

۵. عامل‌هایی که مقدار ویژه آن کمتر از یک باشد، از تحلیل کنار می‌رود.

۶. مناسب بودن داده‌ها برای تحلیل عاملی: جهت تعیین این امر، از دو مقوله آزمون

بارتلت (Bartlett's) و کیزر (Kaiser) استفاده می‌شود. لذا در صورتی که مقدار آزمون KMO

یا کیزر می‌یر الکین بین صفر تا یک در نوسان است. در صورتی که مقدار KMO کمتر از

۰/۵۰ باشد، داده‌ها برای تحلیل عاملی مناسب نخواهند بود و اگر مقدار آن بین ۰/۵۰ تا

۰/۶۹ باشد، باید با احتیاط به تفسیر داده‌ها پرداخت. اما در صورتی که مقدار آن بزرگ‌تر یا

برابر با ۰/۷۰ باشد، همبستگی‌های موجود بین داده‌ها برای تحلیل عاملی مناسب است.

آزمون بارتلت، این فرضیه را که ماتریس همبستگی‌های مشاهده شده، متعلق به جامعه‌ای

با متغیرهای ناپسته است را می‌آزماید. چنانچه این فرضیه که متغیرها با هم همبستگی ندارند،

رد شود، داده‌ها برای تحلیل عاملی مناسب هستند. در غیر این صورت نباید به تحلیل عاملی

اقدام کرد. (Fabriger & Others, 1999: 272-299)

برای مشخص کردن ابعاد دینداری و نشانگرهای آن، از تحلیل عامل اکتشافی^۱ استفاده

شد و البته قبل از استفاده از این نوع تحلیل، قابلیت و شایستگی آن با اجرای آزمون‌هایی

چون KMO و BTS ارزیابی شد. نتایج هر آزمون مبین این واقعیت بود که اولاً کاربرد

تحلیل عاملی مطلوب است و ثانیاً ماتریس همبستگی بین متغیرها یک ماتریس، واحد نیست.

نتایج مربوط به این آزمون در جدول (۲) آمده است. تحلیل عاملی گویه‌های مربوط به ابعاد

دینداری نشان‌دهنده این واقعیت است که دینداری اندازه‌گیری شده، سازه‌ای پنج بعدی

است که در آن بعد «اطلاعات و دانش دینی» با شش گویه نخست ذیل یک عامل، بعد «رفتار

1. Exploratory Factor Analysis

۱۰۶ ❖ نامه پژوهش فرهنگی

دینی» با سه گویه، بعد «مناسک دینی» با چهار گویه، بعد «ارزیابی دینی از طبقات اجتماعی» با چهار گویه و بعد «احساس و تجربه دینی» با سه گویه به عنوان عامل پنجم در نظر گرفته شده است.

ضریب روایی مقیاس (Reliability) (مقدار آلفا) عوامل و ابعاد دینداری محاسبه شده در جدول نشانگر روایی مناسب در تشکیل مقیاس مذکور است. آلفای کرونباخ، یکی از متداولترین روش‌های اندازه‌گیری سنجش روایی مقیاس‌هاست که براساس سازگاری درونی گویه‌های مقیاس شکل می‌گیرد. «مقدار عددی آلفا در واقع پایداری درونی گویه‌های یک مقیاس یا یک وسیله اندازه‌گیری را نشان می‌دهد. تفسیر مقدار عددی آلفا معمولاً برحسب ویژگی‌هایی چون شیوه نمونه‌گیری، تعداد نمونه‌ها، تعداد گویه‌ها و کیفیت پرسش‌ها صورت می‌گیرد. مقدار آلفای بالای ۷۵ درصد بر روایی بالا، بین ۴۵ تا ۷۵ درصد بر روایی متوسط و پایین‌تر از ۴۵ بر روایی کم دلالت می‌کند.» (مرجایی، ۱۳۸۰: ۴۵) نتایج حاصل شده درخصوص مقیاس ابعاد دینداری نشانگر این است که گویه‌ها و نشانگرهای مورد نظر در جدول تا حد قابل قبولی توانسته‌اند میزان دینداری را در پاسخگویان جوان اندازه‌گیری کنند.

اندازه‌گیری میزان دینداری و ابعاد آن

به منظور غنی‌تر ساختن نتایج تحقیق و تکوین، نوعی سنخ‌شناسی ابعاد دینداری، داده‌های تحقیق که براساس ابعاد پنج‌گانه مدل گلاک و استارک ساخته شد، وارد تحلیل عاملی گردید؛ سپس با روش چرخش واریماکس، پنج عامل با مقدار ویژه^۱ درصد واریانس^۲ و درصد جمععی آنان استخراج شد. لازم به ذکر است که ذیل این عامل‌ها در جدول مربوط به صفحات بعدی با عنوان نتایج آزمون تحلیل عاملی اکتشافی آمده است.

۱. معیار مقدار ویژه: در تحلیل مؤلفه‌های اصلی تنها عامل‌هایی که مقدار ویژه (Eigenvalue criterion) آنها بیشتر از یک باشد به عنوان عامل‌های معنی‌دار در نظر گرفته می‌شود و کلیه عامل‌هایی که مقدار ویژه آنها کمتر از یک است به عنوان عامل‌هایی که از نظر آماری معنی‌دار نیستند، از تحلیل کنار گذاشته می‌شوند. (کلاتری، ۱۳۸۲: ۳۰۴)
۲. معیار درصد واریانس: معیار درصد واریانس تبیین شده توسط عامل‌ها نیز ضابطه دیگری برای تعیین تعداد عامل‌هاست. عامل‌هایی که درصد واریانس آنها زیر پنج باشد از تحلیل کنار گذاشته می‌شوند.

عامل اول بر «اطلاعات و دانش دینی» دلالت می‌کند

بعد اطلاعات یا دانش دینی،^۱ حداقلی از آگاهی فرد مؤمن به دین مورد قبول خویش، اعم از اصول و فروع دین، سنت‌ها، تاریخ و سایر امور دینی است که برای واداشتن فرد به انجام اعمال دینی ضروری است. (طالبان، ۱۳۸۰: ۱۱) این مفهوم از شش گویه یا نشانگر (به ترتیب از ۱ تا ۶) اندازه‌گیری شده است. مقدار ویژه برای این عامل ۲/۴۷ و مقدار واریانسی که این عامل را تبیین کرده ۱۲/۳۴ و ضریب روایی مقیاس ۰/۶۹ است که بر روایی و اعتبار قابل قبول این گویه‌ها در اندازه‌گیری «اطلاعات یا دانش دینی» است. گویه‌های مورد بررسی این متغیر شامل: نام مادر امام زمان، سوره دو بسم‌الله و سوره بدون بسم‌الله، حدیث معروف ثقلین، نماز آیات، اولین سوره نازل شده بر پیامبر اسلام، نام برادر و وزیر حضرت موسی و آیه فبأی آلاء ربکما تکذبان از کدام سوره می‌باشد. آنهایی که به این گویه‌ها، غلط و بی‌پاسخ جواب دادند، کد (۰) و آنهایی که به این گویه‌ها پاسخ درست داده‌اند، کد (۱) گرفتند.

عامل دوم بر «مناسک دینی» دلالت دارد

شعائر یا مناسک دینی عبارت است از آداب و رسوم فرموله شده یا رفتارهای نمونه‌ای در میان معتقدان هر دین یا به‌طور کلی مراسمی که هر دین از پیروان خود انتظار دارد که آنها را به‌جا آورند. (طالبان، ۱۳۸۰: ۱۱) این مفهوم از چهارگویه (به ترتیب از ۱۵ تا ۱۸) اندازه‌گیری شده است. مقدار ویژه برای این عامل ۲/۲۱ و مقدار واریانسی که این عامل را تبیین کرده ۱۱/۰۴ درصد و ضریب روایی مقیاس ۰/۷۰ است که بر روایی و اعتبار قابل قبول این گویه‌ها در اندازه‌گیری مناسک دینی است. مناسک دینی شامل رفتن به نماز جماعت، زیارت امامزاده، مجالس سخنرانی دینی و رفتن به قبرستان برای قرائت فاتحه بوده است. این مفهوم در جامعه‌شناسی دین از منظر دورکایم تبیین شده است. این گویه‌ها دارای

1. Religious Knowledge
2. Religious Rituals

۱۰۸ ❖ نامه پژوهش فرهنگی

طیف پنج قسمتی [(اصلاً انجام نمی‌دهم=۱)، (سالیانه=۲)، (ماهانه=۳)، (هفتگی=۴) و (هرروز=۵)] است.

عامل سوم بر «رفتار دینی» دلالت دارد

در این مقاله پژوهشی، رفتار دینی به قرآن خواندن، نماز خواندن و روزه گرفتن اشاره دارد که در دین اسلام، انجام این اعمال و رفتار دینی از اهمیت شایانی برخوردار و بر آن تأکید شده است. مقدار ویژه این عامل ۱/۹۷، مقدار واریانسی که این عامل را تبیین نموده ۹/۸۵ درصد و همچنین مقدار روایی یا آلفای این عامل، ۰/۷۰ می‌باشد که در حد قابل قبولی این عامل مورد تأیید است.

عامل چهارم بر «ارزیابی دینی از طبقات اجتماعی»^۱ دلالت دارد

مفهوم ارزیابی دینی از طبقات اجتماعی اشاره به پیامد و آثار دین دارد که در جهت توجیه شکاف طبقاتی در جامعه عمل می‌کند و با نابرابری‌ها در جامعه به صورت منفعلانه برخورد می‌کند. لازم به ذکر است که این عامل دینی در چارچوب مفهومی گلاک و استارک در بعد پیامد دینی جای می‌گیرد.

مفهوم ارزیابی دینی از طبقات اجتماعی، از چهار گویه ساخته شده است. مقدار ویژه برای این عامل ۱/۹۱، مقدار واریانسی که این عامل را تبیین کرده ۹/۵۷ درصد و ضریب روایی این مقیاس ۰/۶۰ است که بر روایی و اعتبار قابل قبول این گویه‌ها در ارزیابی دینی از طبقات اجتماعی دلالت دارد. گویه‌های این مفهوم شامل: ثروت حق ثروتمندان، پاداش دادن فقرا در روز آخرت، حکمت خدا و ثروتمند شدن ثروتمندان و متوسل شدن فقرا به استخاره در تعارضات پیش آمده در زندگی می‌باشد. این گویه‌ها با طیف شش قسمتی [(کاملاً موافقم=۱)، (مخالقم=۲)، (نمی‌دانم، احتمالاً مخالفم=۳)، (نمی‌دانم، احتمالاً موافقم=۴)، (موافقم=۵) و (کاملاً موافقم=۶)] کدگذاری شده است.

عامل پنجم بر «احساس و تجربه دینی» دلالت دارد

تجربه دینی، تجربه‌ای است که به نظر تجربه‌کننده، تبیین‌های طبیعی برای توضیح آن کافی نیستند و ناگزیر برای تبیین آن باید به موجودی مافوق طبیعی قائل شد که حیات آن تجربه به آن وابسته است. (محمودی، ۱۳۸۰: ۱۵۰) به عبارت دیگر بعد تجربی دین، موقعیت‌های برتر ایجاد شده‌ای است که فرد در آنها خود را با نوعی شعور برتر رویارو می‌بیند. (طالبان، ۱۳۸۰: ۱۱)

این مفهوم از سه گویه تشکیل شده است. مقدار ویژه برای این عامل ۱/۷۶، مقدار واریانس تبیین شده توسط این عامل ۸/۸ درصد و ضریب روایی این مقیاس ۰/۵۸ است که بر روایی و اعتبار قابل قبول این گویه‌ها در اندازه‌گیری «احساس و تجربه دینی» می‌باشد. گویه‌ها و نشانگرها شامل: خواب و نزدیک شدن به مرقد امامان، احساس معنویت عمیق و توسل به ائمه و نجات از خطر می‌باشد. این چهار گویه با طیف پنج قسمتی [(اصلاً=۱)، (یکبار=۲)، (دوبار=۳)، (سه‌بار=۴) و (چهاربار و بیشتر=۵)] نامگذاری و کدگذاری شده است.

جدول ۱. نتایج آزمون تحلیل عاملی اکتشافی ابعاد دینداری جوانان

تعداد گویه	تعداد نمونه	مقدار آلفا	مقدار ویژه	واریانس تجمعی	واریانس تبیین شده	بارهای عاملی	شماره نشانگر	نام نشانگر	نام عامل
۶	۳۷۴	۰/۶۹	۲/۴۷	۱۲/۳۴	۱۲/۳۴	۰/۷۱	X ₁₄	نام مادر امام زمان چیست؟	عامل اول: X ₁ اطلاعات یا شناخت دینی
						۰/۶۷	X ₁₃	کدام سوره، بدون بسم الله الرحمن الرحيم شروع می‌شود؟	
						۰/۶۷	X ₁₆	کدام سوره، دو بسم الله الرحمن و الرحيم دارد؟	
						۰/۵۷	X ₁₁	نماز آیات دو رکعتی چیست؟	

1. Religious Experience

ادامه جدول ۱. نتایج آزمون تحلیل عاملی اکتشافی ابعاد دینداری جوانان

تعداد گوینده	تعداد نمونه	مقدار آلفا	مقدار ویژه	واریانس تجمعی	واریانس تبیین شده	بارهای عاملی	شماره نشانگر	نام نشانگر	نام عامل
						۰/۵۳	X ₁₂	حدیث معروف ثقلین برای چه کسی نقل شده است؟	دینی اطلاعات یا شناخت X ₁ عامل اول:
						۰/۵۰	X ₁₅	اولین سوره نازل شده بر پیامبر اسلام چه نام دارد؟	
۴	۳۷۴	۰/۷۰	۲/۲۱	۲۳/۳۹	۱۱/۰۴	۰/۷۷	Y ₂₄	هر چند وقت به زیارت امامزاده‌ها می‌روید؟	عامل دوم: Y ₂ مناسک دینی
						۰/۷۰	Y ₂₃	هر چند وقت به قبرستان برای قرائت فاتحه می‌روید؟	
						۰/۶۶	Y ₂₂	هر چند وقت به نماز جماعت می‌روید؟	
						۰/۶۵	Y ₂₁	هر چند وقت به مجالس سخنرانی دینی می‌روید؟	
۳	۳۷۱	۰/۷۰	۱/۹۷	۳۳/۲۳	۹/۸۵	۰/۷۸	Y ₃₃	در سال چگونه روزه می‌گیرید؟	عامل سوم: Y ₃ رفتار دینی
						۰/۷۲	Y ₃₂	نماز را چگونه به جای می‌آورید؟	
						۰/۴۷	Y ₃₁	هر چند وقت، آیات قرآن و دعا‌های مختلف را تلاوت می‌کنید؟	
۴	۳۷۴	۰/۶۰	۱/۹۱	۴۲/۸	۹/۵۷	۰/۶۸	X ₂₂	خداوند، عده‌ای را در فقر قرار می‌دهد تا در آخرت به آنان پاداش اخروی دهد.	عامل چهارم: X ₄ ارزیابی دینی از موقعیت طبقه اجتماعی
						۰/۶۷	X ₂₁	ثروت حق ثروتمندان است؛ زیرا لطف الهی شامل حالشان شده است.	
						۰/۶۵	X ₂₃	فقرا بیش از ثروتمندان برای حل تعارضات پیش آمده در زندگی، به استخاره متوسل می‌شوند.	
						۰/۶۰	X ₂₄	انسان به حکمت الهی آگاهی ندارد؛ حتماً حکمتی است که خدا به بعضی‌ها ثروت بیشتری داده است.	

ادامه جدول ۱. نتایج آزمون تحلیل عاملی اکتشافی ابعاد دینداری جوانان

تعداد گویه	تعداد نمونه	مقدار آلفا	مقدار ویژه	واریانس تجمعی	واریانس تبیین شده	بارهای عاملی	شماره نشانگر	نام نشانگر	نام عامل
					۸/۸	۰/۸۱	Y ₁₁	چند بار با توسل به ائمه از خطر نجات یافته‌اید یا حاجتتان برآورده شده است.	عامل پنجم: Y ₁ احساس و تجربه دینی
۳	۳۷۵	۰/۵۸	۱/۷۶	۵۱/۶۱	۰/۷۳	Y ₁₂	وقتی به مرقد امامان نزدیک می‌شوید؛ تا چه اندازه احساس عمیق به شما دست می‌دهد.		
					۰/۵۶	Y ₁₃	چند بار در خواب به مرقد امامان نزدیک شده‌اید؟		

KMO: 0/74 BTS: 1477/897 DF: 190 SIG: 0/000

نقد و بررسی ابعاد دینداری گلاک و استارک براساس نتایج تحلیل عاملی اکتشافی

همان‌طور که قبلاً توضیح داده شد گویه‌های دینداری بر پایه ابعاد پنجگانه دینداری گلاک و استارک ساخته شد و برای اینکه مطمئن شویم آیا گویه‌هایی که براساس مدل گلاک و استارک ساخته‌ایم، میزان دینداری و ابعاد آن را می‌سنجد، داده‌ها را وارد تحلیل عاملی کردیم. پس از تحلیل عاملی گویه‌ها، نتایج نشان داد که سه عامل یا ابعاد براساس مدل پنجگانه گلاک و استارک قابل تصور است. این سه عامل شامل: «اطلاعات یا دانش دینی» (در عامل اول) به عنوان بعد عقلانی دین در مدل گلاک و استارک، «مناسک دینی» (در عامل دوم) به عنوان بعد آیین‌گرایانه در مدل گلاک و استارک، «رفتار دینی» (در عامل سوم) باز هم به عنوان بعد آیین‌گرایانه و «احساس و تجربه دینی» (در عامل پنجم) براساس مدل گلاک و استارک تأیید شد. همچنین ارزیابی دینی از طبقات اجتماعی به عنوان «پیامد دینی» گلاک و استارک در عامل چهارم در نظر گرفته شد. با استفاده از تحلیل عاملی اکتشافی نشان داده شد که در بعد آیین‌گرایانه گلاک و استارک دو عامل مناسک دینی و رفتار دینی کشف

گردید. بنابراین عمل دینی یا آیین گرایانه پدیده دو بعدی است که شامل بعد رفتاری و مناسکی است.

تحلیل عاملی تأییدی (لیزرل) و آزمون فرضیات

لیزرل یا مدل‌یابی معادلات ساختاری یکی از آزمون‌های پیشرفته آماری و از خانواده رگرسیون چند متغیره می‌باشد. لیزرل همان تحلیل عاملی تأییدی می‌باشد که اساساً یک روش آزمون فرضیه است. لیزرل این مطلب را بیان می‌دارد که آیا نشانگرهایی که برای معرفی سازه یا متغیرهای مکنون در نظر گرفته شده‌اند واقعاً معرف آنها بودن را می‌آزماید. همچنین مشخص می‌کند که نشانگرهای انتخابی با چه دقتی، معرف یا برازنده متغیر مکنون هستند. (هومن، ۱۳۸۴: ۱۷)

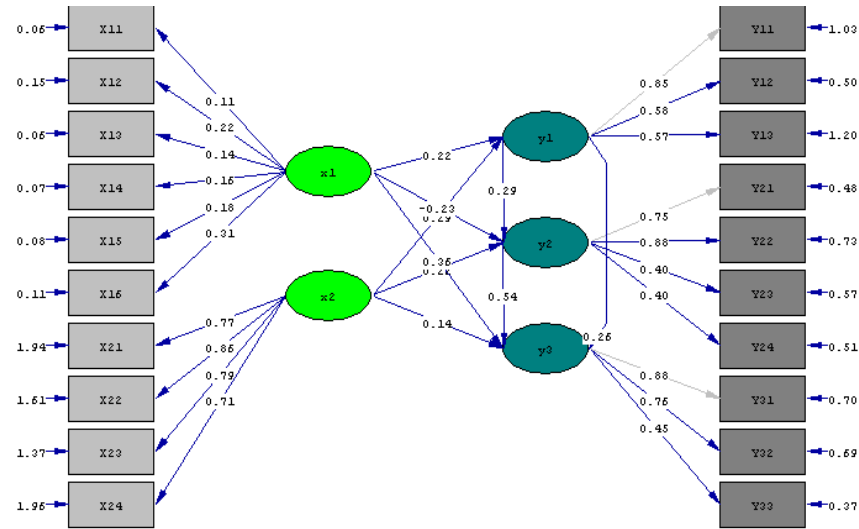
به طور کلی، ارزیابی مدل تحلیل عاملی تأییدی، دارای چندین مشخصه برازندگی می‌باشد. در این مقاله، برای ارزیابی مدل تحلیل عاملی تأییدی از شاخص‌های x/df و $RMSEA^1$ استفاده شده است. نسبت مجذور کای به درجه آزادی^۲ به حجم نمونه بسیار وابسته است و نمونه بزرگ کمیت خرد را بیش از آنچه که بتوان آن را به غلط بودن مدل نسبت داد، افزایش می‌دهد. (همان: ۴۲۲) ایده‌آل آن است که مقدار خردی دو، دارای سطح معناداری بیش‌تر از ۰/۰۵ باشد (ماریوما، ۱۹۹۸: ۲۴۲) شاخص $RMSEA$ ریشه میانگین مجذورات تقریب می‌باشد. این شاخص برای مدل‌های خوب ۰/۰۵ و کمتر است. مدلی که در آن، این شاخص ۰/۱۰ یا بیش‌تر باشد برازش ضعیفی دارد. (ماریوما، ۱۹۹۸: ۲۵۱) «استیگر» (۱۹۹۰) و «هو» و «بتلر»^۳ (۱۹۹۱) به عنوان نقطه برش برازندگی خوب مدل، مقدار کوچک‌تر یا مساوی ۰/۰۶ را پیشنهاد کرده‌اند.

در نمودار زیر، مدل کلی معادلات لیزرل که به رابطه بین متغیرها و نشانگر با متغیرها

1. Root Mean Square Error Of Approximation
2. x/df
3. Steiger & Hu

می‌پردازد مورد اندازه‌گیری قرار گرفته است.

❖ سال دوازدهم، شماره دوازدهم، زمستان ۱۳۸۹

Chi-Square=328.82, df=160, P-value=0.00000, RMSEA=0.053

نمودار ۱. مدل معادلات کلی لیزرل با توجه به ضرایب مسیر

جدول ۲. مدل اندازه‌گیری متغیرهای مستقل (X)

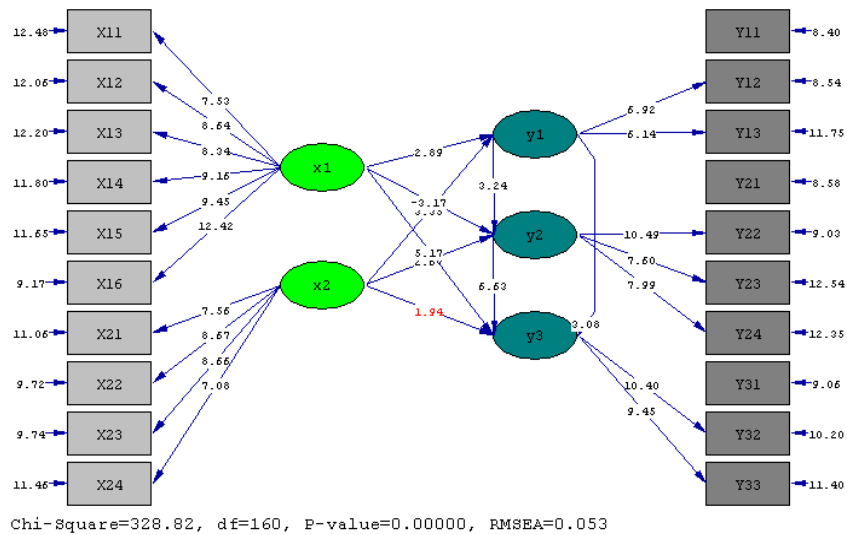
ارزیابی دینی از طبقات اجتماعی				اطلاعات یا شناخت دینی						متغیر
X ₂₄	X ₂₃	X ₂₂	X ₂₁	X ₁₆	X ₁₅	X ₁₄	X ₁₃	X ₁₂	X ₁₁	نشانه‌گر
۰/۷۱	۰/۷۹	۰/۸۶	۰/۷۷	۰/۳۱	۰/۱۸	۰/۱۶	۰/۱۴	۰/۲۲	۰/۱۱	بارهای عاملی
۷/۰۸	۸/۶۶	۸/۶۷	۷/۵۶	۱۲/۴۲	۹/۴۵	۹/۱۶	۸/۳۴	۸/۶۴	۷/۵۳	مقدار تی

مقدار تی، بالای دو نشان می‌دهد که مقدار بارهای عاملی بین نشانگرها با متغیرهای مرتبط با آنان معنادار است. از این‌رو، مدل اندازه‌گیری متغیرهای مستقل که به رابطه بین متغیرها و نشانگرهای آن می‌پردازد قابل تأیید است.

جدول ۳. مدل اندازه‌گیری متغیرهای وابسته (Y)

متغیرها			احساس و تجربه دینی			مناسک دینی			رفتار دینی			
نشانگر			Y ₁₃	Y ₁₂	Y ₁₁	Y ₂₁	Y ₂₂	Y ₂₃	Y ₂₄	Y ₃₁	Y ₃₂	Y ₃₃
بارهای عاملی			۰/۵۷	۰/۵۸	۰/۸۴	۰/۷۵	۰/۸۸	۰/۴۰	۰/۴۰	۰/۸۸	۰/۷۶	۰/۴۵
مقدار تی			۶/۱۳	۶/۱۳	۶/۱۴	۱۰/۵۳	۱۰/۴۹	۷/۶۰	۷/۹۹	۹/۴۵	۹/۱۶	۹/۴۳

مقدار تی، بالای دو نشان می‌دهد که مقدار بارهای عاملی بین نشانگرها با متغیرهای مرتبط با آنان معنادار است. از این رو، مدل اندازه‌گیری متغیرهای وابسته که به رابطه بین متغیرها و نشانگرهای آن می‌پردازد قابل تأیید می‌باشد.

نمودار ۲. مدل معادلات کلی لیزرل با توجه به مقدار تی و سطح معناداری

نمودار زیر که به آن مدل معادلات ساختاری می‌گویند به روابط بین متغیرها و ضرایب مسیر بین آنها می‌پردازد. این معادله به ضرایب مسیر و آزمون فرضیات بین متغیرهای مستقل

۱۱۶ ❖ نامه پژوهش فرهنگی

	$X_1 =$ اطلاعات یا دانش دینی
	$X_2 =$ ارزیابی دینی از طبقه اجتماعی
SMCSE $Y_{1=0/14}$	$Y_1 =$ احساس و تجربه دینی
SMCSE $Y_{2=0/19}$	$Y_2 =$ مناسک دینی
SMCSE $Y_{3=0/65}$	$Y_3 =$ رفتار دینی

آزمون فرضیه‌های تحقیق

- فرضیه (۱): اطلاعات دینی به اندازه ۲۲ درصد اثر مستقیم بر روی احساس و تجربه دینی دارد.
- فرضیه (۲): اطلاعات دینی به اندازه ۲۳ درصد، اثر معکوس و ۱۷ درصد اثر کل بر روی مناسک دینی دارد.
- فرضیه (۳): اطلاعات دینی به اندازه ۳۶ درصد اثر مستقیم بر روی رفتار دینی فرد دارد.
- فرضیه (۴): ارزیابی دینی از موقعیت طبقه اجتماعی افراد به اندازه ۲۹ درصد بر روی احساس دینی افراد تأثیرگذار است.
- فرضیه (۵): ارزیابی دینی از موقعیت طبقه اجتماعی افراد به اندازه ۲۲ درصد اثر مستقیم و ۲۸ درصد اثر کل بر روی مناسک دینی دارد.
- فرضیه (۶): ارزیابی دینی از موقعیت طبقه اجتماعی، تأثیر معناداری بر روی رفتار دینی افراد ندارد.
- فرضیه (۷): احساس دینی به اندازه ۲۹ درصد بر روی مناسک دینی تأثیرگذار است.
- فرضیه (۸): احساس دینی به اندازه ۲۵ درصد، اثر مستقیم و ۴۰ درصد اثر کل بر روی رفتار دینی فرد دارد.
- فرضیه (۹): مناسک دینی به اندازه ۵۴ درصد، اثر مستقیم بر روی رفتار دینی فرد دارد.

نتیجه‌گیری تحقیق

به طور مختصر می‌توان با استفاده از آزمون فرضیات، از نتایج تحقیق به موارد زیر اشاره نمود.

۱. رفتار دینی افراد تحت تأثیر ارزیابی دینی آنان از موقعیت طبقه اجتماعی نمی‌باشد. بنابراین، تفسیر دینی افراد از موقعیت اجتماعی افراد یا طبقات اجتماعی، تأثیری روی رفتار دینی آنان ندارد.

۲. رفتار دینی افراد بیش از همه تحت تأثیر مناسک دینی می‌باشد که این مقدار با ۵۴ درصد نشان داده شده است. لذا، همان‌طور که امیل دورکایم بارها تأکید نموده که رفتار انسان تحت تأثیر رفتار جمعی و اجتماعی، جامعه‌پذیر شود، بنابراین می‌توان این‌گونه استنتاج نمود که برای جامعه‌پذیری رفتار دینی افراد جامعه، باید بیش از همه به مناسک و شعائر دینی در جامعه پرداخت و آنرا تقویت نمود.

۳. پس از تقویت مناسک دینی، بایستی احساس دینی و جنبه‌های معنویت دینی افراد را تقویت نمود. این مقدار با ۴۰ درصد نشان داده است که رفتار دینی افراد پس از تقویت احساس دینی، نمود پیدا می‌کند.

۴. پس از مناسک دینی و احساس دینی، اطلاعات دینی به اندازه ۳۶ درصد بر روی رفتار دینی افراد تأثیرگذار است.

بنابراین با توجه به موارد فوق، رفتار دینی انسان برعکس مدل نظری تحقیق؛ تحت تأثیر سه نیروی قوی دینی یعنی مناسک دینی، احساس دینی و اطلاعات دینی است. از آنجا که پیغام دینی و اخلاقی زرتشت از پیامبران بزرگ دین، سه کلمه پندار نیک، اخلاق نیک و کردار نیک بود، در این تحقیق نیز شناخت دینی زیر مجموعه پندار نیک، احساس و عاطفه دینی زیر مجموعه اخلاق نیک و رفتار دینی نیز زیر مجموعه کردار نیک، با استفاده از نرم‌افزار لیزرل مورد تأیید قرار گرفته است.

به طور کلی، تحقیق حاضر با استفاده از مدل معادلات ساختاری در خصوص آزمون

فرضیات نشان داده است که دینداری انسان، تحت تأثیر عامل سه بعدی مناسک دینی، احساس یا عاطفه دینی و شناخت دینی (اطلاعات دینی و ارزیابی دینی از موقعیت اجتماعی افراد) می‌باشد. این نتیجه‌گیری از تحقیق، تأییدکننده دیدگاه روان‌شناسی در خصوص ابعاد سه‌گانه شخصیت یا نگرش انسان است که شامل ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری می‌باشد. در ضمن، به ترتیب از سطح انتزاعی و ذهنی شروع و به سطح عینی و رفتاری ختم می‌شود. بنابراین دینداری انسان به عنوان یک پدیده روان‌شناختی دارای پدیده سه بعدی است که شامل شناخت دینی، احساس یا عاطفه دینی و مناسک یا رفتار دینی می‌باشد. در این ابعاد سه‌گانه دینداری انسان، ابتدا شناخت دینی بر احساس و عاطفه دینی و سپس عاطفه دینی بر رفتار دینی فرد اثرگذار است. مقدار SMCSE برای تبیین رفتار دینی افراد، برابر با ۶۵ درصد نشان می‌دهد که رفتار دینی افراد از سه فیلتر می‌گذرد. ابتدا فیلتر ذهنیت دینی (اطلاعات دینی)، سپس احساس و عاطفه دینی و در نهایت از فیلتر مناسک و شعائر دینی که در رفتار دینی انسان نمود می‌یابد. یعنی این مدل نظری با استفاده از نرم‌افزار لیزرل با مقدار خطای کمتر از ۶ درصد یعنی در حد قابل قبولی، تأیید شده است.

پیشنهادهای تحقیق

یکی از نتایج عجیب این تحقیق این بوده که با بالا رفتن اطلاعات دینی افراد، تمایل آنان نسبت به مناسک و شعائر دینی کاهش می‌یابد که قابل توجه است، زیرا اصولاً در مناسک دینی، اندیشه کمتری می‌شود اما در بعد اطلاعات و ذهنیت دینی، اندیشه دینی بیشتر است. لذا می‌توان استدلال نمود که رابطه این دو متغیر معکوس است. اما می‌توان پیشنهاد کرد که تحقیقی در این زمینه صورت گیرد مبنی بر این که آیا واقعاً اطلاعات دینی بر تمایل افراد به سوی مناسک یا رفتار دینی اثر معکوس و منفی دارد یا نه؟ دوم، از آنجا که ابعاد اطلاعات دینی و ارزیابی دینی از موقعیت طبقه اجتماعی به عنوان متغیرهای ما در لیزرل مورد مطالعه قرار گرفته، لذا برای تقویت مدل تحقیق، می‌توان بعد اعتقادات دینی را به عنوان یکی از

مدل اندازه‌گیری دینداری جوانان ❖ ۱۱۹

ابعاد شناخت دینی اضافه نمود. زیرا اعتقادات دینی که یکی از ابعاد پنجگانه مدل گلاک و استارک می‌باشد، در تحقیق مورد اندازه‌گیری قرار نگرفته است. سوم این‌که شاخص‌ها و نشانگرهای بیشتری برای احساس و تجربه دینی به عنوان متغیر واسطه یا اتا در لیزرل مورد مطالعه قرار گیرد. از این‌رو، با توجه به موارد و پیشنهادهای فوق، می‌توان اذعان نمود که مدل اندازه‌گیری دینداری جوانان در سطح بسیار قوی‌تری مورد ارزیابی قرار خواهد گرفت.

منابع و ماخذ

- آراسته‌خو، محمد. (۱۳۸۱)، «فرهنگ اصطلاحات علمی و اجتماعی»؛ تهران.
- اکبری، ابوالقاسم. (۱۳۸۱)، «مشکلات نوجوانی و جوانی»؛ تهران؛ نشر ساوالان.
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۵)، «دین پژوهشی»؛ بهاء‌الدین خرمشاهی. تهران: انتشارات کویر. چاپ اول.
- باقری نوپرست، دکتر خسرو. (۱۳۸۷)، «تعلیم و تربیت اسلامی؛ چارچوب تئوریک و کاربرد آن»؛ شورای عالی انقلاب فرهنگی، هیئت حمایت از کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و مناظره.
- پل ویلم، ژان. (۱۳۷۷)، «جامعه‌شناسی ادیان»؛ عبدالرحیم گواهی. تهران: نشر تبیان.
- دواس، دی. ای. (۱۳۷۶)، «پیمایش در تحقیقات اجتماعی»؛ هوشنگ نایی. تهران: نشر نی.
- راتوس، اسپنسر. (۱۳۷۵)، «روان‌شناسی عمومی»؛ دکتر حمزه گنجی، تهران: موسسه نشر ویرایش.
- ریو، جان مارشال. (۱۳۷۸)، «انگیزش و هیجان»؛ یحیی سید محمدی، تهران: نشر ویرایش.

❖ ۱۲۲ نامه پژوهش فرهنگی

- ساروخانی، باقر. (۱۳۸۱)، «*روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*»؛ جلد اول. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. چاپ هفتم.
- سراج‌زاده، حسین و مهنار توکلی. (۱۳۸۰)، «*بررسی تعریف عملیاتی دینداری در پژوهش‌های اجتماعی*»؛ نامه پژوهش. سال پنجم. شماره ۲۰ و ۲۱.
- فیروزی، دکتر رضا. (۱۳۸۶)، «*نظریه ایمان*»؛ تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- قائمی، علی. (۱۳۷۸)، «*مجموعه بحثها در زمینه شناخت، هدایت و تربیت جوانان*»؛ تهران: انتشارات امیری.
- قائمی‌نیا، دکتر علی‌رضا. (۱۳۸۷)، «*شبکه معرفت دینی*»؛ شورای عالی انقلاب فرهنگی، هیئت حمایت از کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و مناظره.
- قنبری، دکتر حسن. (۱۳۸۶)، «*دین و دینداری در الهیات تسلایر مآخر*»؛ فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، شماره ۲۳.
- کلاکی، حسن. (۱۳۸۵)، «*بررسی تأثیر برنامه‌های دینی رسانه‌ها بر میزان تعلق دینی جوانان*»؛ فصلنامه سنجش و پژوهش صدا و سیما، شماره ۴۸.
- کلاکی، حسن. (۱۳۸۷)، «*بررسی مقایسه میزان تدین جوانان و ابعاد آن در سه پایگاه اجتماعی بالا، متوسط و پایین*»؛ نامه پژوهش، سال نهم، دوره سوم، شماره اول.
- گولد، جولیس و ویلیام. ال. کولب. (۱۳۷۶)، «*فرهنگ علوم اجتماعی*»؛ ویراستار محمدجواد زاهدی مازندرانی. تهران: انتشارات مازیار. چاپ اول.
- هومن، حیدرعلی. (۱۳۸۴)، «*مدل‌یابی معادلات ساختاری*»؛ تهران: انتشارات سمت.
- هیوم، رابرت. (۱۳۷۴)، «*ادیان زنده جهان*»؛ ترجمه دکتر عبدالرحیم گواهی، چاپ چهارم، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

- AberCrombie, Nicholas and others (1988) **Dictionary of Sociology**. London: the Penguin Press.
- Budd, Sus (1973). **Sociologists and Religion**. Colliar – Macmillan Publishers

مدل اندازه‌گیری دینداری جوانان ❖ ۱۲۳

- George, A. Lindbeck. (1984). **Nature of Doctrine**, John Konx Press.
- Hu, L. And P. M. Bentler, (1999). **Cutoff Criteria For Fit Indexes In Covariance Structure Analysis: Conventional Criteria Versus New Alternatives**. Structural Equation Modeling 6, 1-55.
- Kung, Hans. (2000). **Great Christian Thinkers**, Continum.
- Maruyama, G. M. (1998). **Basics of Structural Equation Modeling**. Thousand Oaks, Ca: Sage.
- Roberts, Keith, A (1990). **Religion in the Sociological Perspective**. Publishing Company Belmont, California.
- Sheleirmacher, Friedrich. (1996). **On Religion**.
- Steiger, J. H. (1990). **Structural Model Evaluation and Modification: An Interval Estimation Approach**. Multivariate Behavioral Research 25, 173-180.